

В. П. ЗОЛОТУН

Палеопочвенные исследования в Каховском районе

Резюме

В статье освещаются результаты исследования палеопочв под курганами, которые раскапывались Каховской экспедицией на трассе Каховского магистрального канала в 1969 г. Определялись мощность и глубина залегания генетических горизонтов (элювиального, гумусного, солевого и др.). Были установлены характер гранулометрического состава, запас органического вещества (гумуса), карбонатов по вертикальному профилю.

Сопоставление морфологических особенностей палеопочв и аналитических данных позволило установить относительный возраст изучаемых курганов. Если принять во внимание, что курган № 2 («Червоный Перекоп» — 2) сооружен во второй половине III тысячелетия до н. э., то курган № 17 («Червоный Перекоп» — 4) насыпан в конце II, а возможно, и в начале II тысячелетия до н. э.; курган № 1 — в IV в. до н. э., а курган № 5 («Червоный Перекоп» — 2) — в начале IV в. до н. э.; курганы № 1, 7, 14 и 15 («Червоный Перекоп» — 4) насыпаны во второй половине IV в. до н. э.

Р. С. ОРЛОВ

Зображення звірів на візантійських пряжках X ст.

(з колекції Державного історичного музею УРСР у Києві)

Археологічні дослідження в останні роки зумовили вивчення декоративно-прикладного мистецтва Київської Русі й інших народностей Східної Європи. І хоча прикладне мистецтво цього часу за своїм художнім та ідеологічним впливом стояло в одному ряду з живописом і скульптурою, проте давньоруський звіриний стиль, походження його сюжетів і окремих образів й досі мало вивчені. Однією з важливих причин нерівномірного його вивчення є відсутність деяких археологічних джерел, в першу чергу візантійських. Тому значну мистецтвознавчу цінність має досі ще не опублікована серія пам'яток візантійського металообробного мистецтва. Вона складається з дев'яти пряжок із Сирії, які увійшли у фонди Державного історичного музею УРСР з приватної колекції Б. І. і В. М. Ханенко¹. Всі пряжки вироблені з бронзи і мають темно-зелений колір внаслідок покриття з благородної патини. За класифікацією Чалланя, вони належать до типу «ж» (рис. 1)². Основа пряжок цього типу має форму трапеції, що звужується в напрямку кільця. Ремінь затягувався через отвір на протилежному, ширшому кінці основи. Кільце, голка та штир на екземплярах з ДІМу не збереглися.

Побутування пряжок типу «ж» віднесене Д. Чалланем до другої половини X ст. на підставі монет Нуго ді Провенза II і Іоанна I Ціміскія, знайдених в похованнях, в інвентарі яких були пряжки згаданого типу³. На щитках основи всіх дев'яти пряжок збереглися зображення зві-

¹ Археологічний каталог, кн. IV, стор. 117.

² Д. Чаллань. Памятники византийского металлообрабатывающего искусства.— Acta Antiqua, t. II. Budapest, 1954, стор. 311—340.

³ Там же, стор. 336.

рів, людей і антропоморфної істоти. Розглянемо шість пряжок із зображенням звірів.

На основі кожної пряжки такого типу є заглиблений прямокутник, що править за тло для зображення того чи іншого звіра, виконаного в невисокому плоскому рельєфі. Основа відливалась разом з рельєфом, а потім зображення оброблювалися різцем. За допомогою такого додаткового гравірування передано окремі деталі фігури звіра (очі, крила) і окреслено контур всього тіла. Прямокутної форми рамка прикрашена різними мотивами геометричного орнаменту. Довжина * основи пряжок 46—54, товщина разом з рельєфом 1,5—3,5, коротша сторона трапеції 28—31, довша — 31—34 мм. За сюжетами, відтвореними на цитку, пряжки можна поділити на чотири групи.

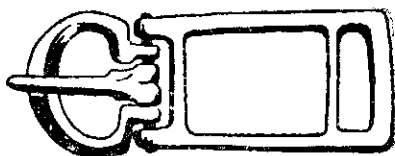

Рис. 1. Пряжка з основою у формі трапеції типу «ж» (за класифікацією Д. Чаллани).

До I групи належать пряжки із зображенням лева. В музеї їх дві. На кожній — фігура лева, що біжить вліво. Тулуб звіра дано в профіль, голову — анфас. Хвосту загнуті догори, на лапах зображено кігті.

На одній пряжці (№ 24658) **, завдовжки 46 мм, непропорціонально велика голова лева облямована густою гривою і має антропоморфний вигляд (рис. 2, 1; 3, 3). Крапковими заглибленнями на спині і стегні задньої лапи передано шерсть, як і на пряжці з могили № 1 Тісабура⁴. Рамка орнаментована насічками. Найбільш близькою аналогією зображення лева є фігура на пряжці з Константинополя⁵.

Зображення на другій пряжці (№ 24663), завдовжки 47 мм, має інший вигляд. Шерсть звіра передана короткими рисками, що густо вкривають тулуб (рис. 2, 2; 3, 1). Рисунки очей, носа, пащі, контур тулуба виконані за допомогою глибокого гравірування. Грива навколо голови, також непропорціонально великої, трактується як ряд окремих пелюстків трикутної форми з крапкою всередині. Така сама пелюстка на стегні лівої задньої лапи звіра. Орнамент на рамці складається з концентричних дужок. Пряжка з подібним зображенням лева була знайдена на території Угорщини⁶. Цікавим є факт виявлення пряжки зазначеного типу з зображенням лева в Гніздовському курганному могильнику⁷.

II група — пряжки з зображенням грифона — представлена одним екземпляром (№ 24649). Її довжина 49 мм (рис. 2, 3; 4). Грифон зображений у профіль, головою наліво. Додатковим гравіруванням обведено контур фігури й окреслено окремі деталі: око, кігті, дзьоб, крило, хвіст, шия та ін. Хвіст, загнутий догори, закінчується пелюсткою. Статичність пози порушується піднятою правою передньою лапою, а з лівої від кігтів виростає крило. На стегні задньої лапи вигравірувані дві пелюстки. Поглиблене тло має форму кола, в яке вписана фігура грифона. Пози колом площина основи покрита окремими мотивами геометричного орнаменту (концентричні дужки, крапкові заглиблення, хвиляста лінія).

До III групи належать дві пряжки з зображенням крилатого коня (№ 24654, 24659). Довжина їх 47,5 і 49,5 мм (рис. 2, 4, 5; 5, 1). У однієї

* Довжина пряжок взята від шорніра до протилежного кінця основи.

** Номери пряжок наведені за «Археологічним каталогом» (ДИМ, кн. IV).

⁴ Horváth Tibor. Nonfoglaláshori sírok Tiszaburán.— Archeologiai Értesítő, XLVII. Budapest, 1935, рис. 105.

⁵ Д. Чаллань. Памятники..., стор. 334, табл. IV, 5.

⁶ Horváth Tibor. Nonfoglaláshori..., рис. 105; Д. Чаллань. Памятники..., стор. 334, табл. IV, 6.

⁷ А. Спицын. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева.— ИАК, вып. 15, стор. 27, 57, рис. 42.

з них (№ 24659) відлаmano вушко стержня. Крилаті коні на обох пряжках подані у профіль, головою ліворуч, вони відрізняються лише трактовкою деяких деталей (крила, хвоста). Додаткове гравірування окреслює окремі частини тіла: очі, крила, гриву, хвіст, ноги. На пряжці № 24659 гравірування менш ретельне, тому зображення коня здається більш грубим. Роздвоєні копита у цих тварин, фігури яких є на пряжках

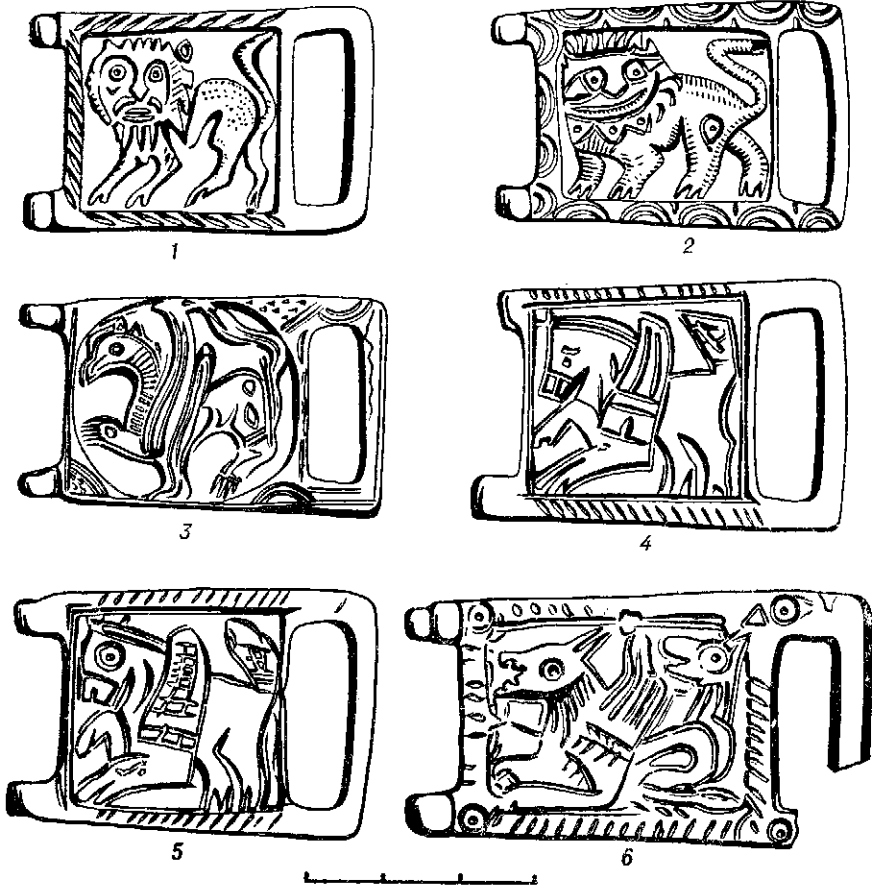

Рис. 2. Мотиви звірилого стилю на основах трансєвєвидних пряжок:
1, 2 — лев; 3 — грифон; 4, 5 — крилатий кінь; 6 — дракон.

такого типу з Константинополя і Макрі, Д. Чаллань трактує як кігті⁸. В обох коней піднята права передня нога, а з лівої виростає крило. Хвости загнуті догори і кожен закінчується трикутною цемюсткою. Рамка прикрашена орнаментом у вигляді насічок.

На пряжці з IV групи зображено дракона. Довжина цієї пряжки (№ 24652) 54 мм (рис. 2, 6; 6, 2). Привертає увагу унікальне зображення фантастичної поліморфної істоти з вовчою або собачою головою на короткій і товстій шиї, сасанідського типу крилами та зміїним закінченням. На закрученому в кільце хвості показана друга голова. Обидві голови мають розкриті пащі й вуха, що стоять сторчма. Після відливки фігура звіра була оброблена різцем. Очі являють собою крапку з описаним колом (так званий циркульний орнамент). Такий самий орнамент є в чотирьох кутах рамки, прикрашеної насічками. В образі цієї фанта-

⁸ Д. Чаллань. Памятники..., стор. 335, табл. IV, V.

стичної істоти поєднуються протими звіра, птаха і рептилії, тому можна сприймати її як дракона.

Різні образи середньовічного звіриного стилю (лев, грифон, крилатий кінь, дракон) на щитках основи описаних пряжок традиційні у мистецтві Візантії і особливо її північно-східних провінцій. В цьому переконають деякі особливості зазначених зображень.

Характерною рисою фігури лева на пряжці № 24663 є зображення тулуба у профіль, голови — анфас і трактовка гриви у формі пелюсток.

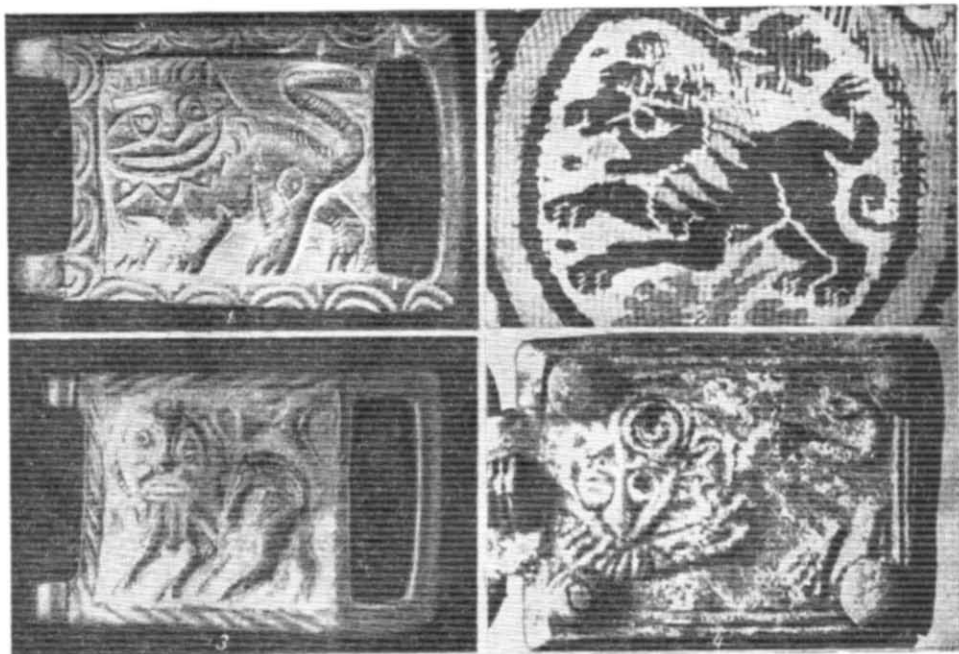

Рис. 3. Зображення лева в середньовічному прикладному мистецтві:

1 — на основі пряжки № 24663, 2 — на коптській тканині V ст., 3 — на основі пряжки № 24658, 4 — на пряжці VI—VII ст. з могильника Суук-Су.

Така трактовка гриви відома також у ранньосередньовічному зображенні лева на коптській тканині V ст. (рис. 3, 2)⁹.

Подібне трактування лев'ячої гриви на щитку пряжки VI—VII ст. з могильника Суук-Су (рис. 3, 4), де тулуб тварини також дано у профіль, а голову — анфас¹⁰. Найбільш близьке за часом зображення лева з гривною у вигляді пелюсток відоме на пряжці цього типу з могили № 1 Тісабура¹¹. Пізніше така трактовка гриви трапляється в романському мистецтві, як свідчить, наприклад, фігура лева на плитці XII ст., що прикрашала інтер'єр однієї з споруд Праги¹². Таким чином, подібний прийом має давню ранньосередньовічну традицію і був поширений на значній території. Скорочені пропорції і сильна стилізація звірів на пряжках нагадують зображення левів на візантійських кістяних гробених X—XI ст. з Корінфа¹³.

⁹ Р. Шуринова. Коптские ткани. Л., 1969, табл. 70 за каталогом № 92.

¹⁰ Н. И. Репников. Некоторые могильники области крымских готов.— ИАК, вып. 19. СПб., стор. 71, рис. 47.

¹¹ Horváth Tibor. Honfoglaláshori..., рис. 105.

¹² V. Sbaloupecký, J. Květ, V. Mencl. Praha románská.— Pražské nakladatelství V. Poláček, 1948, стор. 204, рис. 104.

¹³ G. R. Davidson. The Minor Objects. Corinth, v. XII. Princeton—New Jersey, 1952.

Щодо орнаменту у вигляді концентричних дужок на рамці пряжки № 24663: подібна стилізація античного кіматіону відома в мистецтві Близького Сходу в VI—VII ст., а також у пізніший час у візантійській тореvтиці. Саме такий орнамент прикрашає ставротеку XI—XII ст. з монастиря Кіріка і Уліти в Сванетії¹⁴.

У мистецтві давнього і середньовічного Сходу лев відомий як супутник божества або царя, його страж і покровитель. Ототожнення лева з божеством, символізація ним Христа або євангелістів у Біблії та Євангелії¹⁵ пояснюється популярністю його зображення в середньовічному мистецтві Візантії, Близького Сходу, Давньої Русі.

Рис. 4. Основа пряжки № 24649 з зображенням грифона, вписаного в коло.

Образ лева як могутнього «оберега» використовувався державною владою Візантії, про що яскраво свідчить уривок з розповіді єпископа кремонського Ліутпранда: «Бронзове позолочене дерево стояло перед тронем царя, на гілках дерева сиділа велика кількість з бронзи і позолочених птахів, кожен з яких співав на свій лад. Трон царя був так влаштований, що міг підніматися на різні рівні, його охороняли незвичайного розміру леви, бронзові або дерев'яні, мені точно невідомо, але в усякому разі позолочені. Вони били об землю хвостом, розкривали пащу і, рухаючи язиком, голосно ревіли. Саме тут я став перед очима царя. І коли з моєю появою почалося рикання левів і птахи заспівали на гілках, я сповнився страхом і подивом»¹⁶.

Не менш цікавий для іконографії звіриних образів середньовічного мистецтва грифон на пряжці № 24649 (рис. 4): вона відрізняється від інших тим, що не має навколо зображення прямокутної рамки. Поглиблене тло у формі кола, в яке фігура звіра вписана так, що лапами, кінчиком хвоста і крила та головою він дістає до бортика. Зображення тварин, вписані в коло, в цей час були дуже поширені на тканинах і в тореvтиці, особливо в мистецтві Візантії та Ірану¹⁷.

Дуже цікавою ознакою зображень грифона і лева є вигравірувані пелюстки (у лева з кранкою всередині) на стегні правої задньої лапи. На лапі грифона їх навіть два. Таку пелюстку можна бачити на інших зображеннях грифона: на виробі німецьких майстрів — кістяному рогу X ст. з Кельнського музею, на срібному ковшику XI ст. з Ермітажу, який, можливо, був виготовлений на Балканах¹⁸. Кам'яний рельєф IX ст. з Солуні зображує лева, у якого на стегні задньої лапи — велика пелюстка, а всередині його на поглибленому тлі виділяються обриси пагона¹⁹. Фрагмент кераміки X—XI ст. з Білої Вежі, передньоазіатського або візантійського походження, відтворює такий сюжет: два звіра в геральдичній позі стоять по обидва боки стилізованого дерева життя, причому

¹⁴ МАК, вып. X. М., 1906, табл. XXVI, XXVII; А. В. Банк. Византийские серебряные изделия XI—XII вв. в собрании Эрмитажа.— Византийский временник, XIV, 1958, стор. 236, рис. 6.

¹⁵ Г. К. Вагнер. К вопросу о владими́ро-суздальской эмблематике.— Историко-археологический сборник. М., 1962, стор. 256—257.

¹⁶ В. Н. Лазарев. Основы византийского искусства.— Византийская живопись. М., 1971, стор. 25.

¹⁷ O. Falke. Kunstgeschichte der Seidenweberei. Berlin, 1921; И. А. Орбели, К. В. Тревер. Сасанидский металл. М.—Л., 1935.

¹⁸ Archeologia, № 42. Paris, 1971, фото на стор. 91; А. В. Банк. Византийское искусство в собраниях Советского Союза. Л.—М., 1966, рис. 205, 207, стор. 314.

¹⁹ Н. Шмиргела. Скульптура та на нашите земи. София, 1961, рис. 153.

ліворуч звір теж має пелюстку на стегні²⁰. Таким чином, ця деталь відома в той час у зображеннях грифона і лева на значній території, що вказує на відносну спільність іконографії цих образів звіриного стилю у мистецтві різних країн Європи і Близького Сходу.

На відміну від лева — реально існуючої тварини, грифон — образ поліморфної істоти, і його іконографія має походження з мистецтва давньосхідних держав. У Візантії грифон дуже рано перейшов у світське

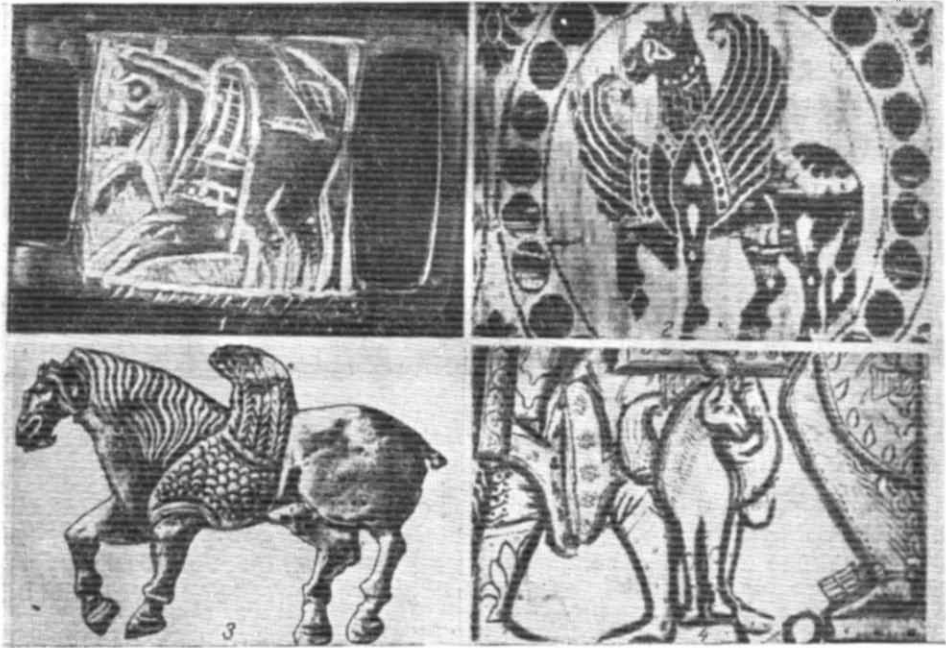

Рис. 5. Зображення крилатого коня в середньовічному прикладному мистецтві:

1 — на основі пряжки № 24654; 2 — на шовковій іранській тканині X ст.; 3 — у вигляді срібної пластини з сасанідської колекції Ермітажу; 4 — зображення Хосрова I Анушірвана на троні, який тримають на собі крилаті коні.

мистецтво, де він мав емблематичне значення і поступово став емблемою кесарського чину²¹. Але на такій побутовій речі, як пряжка, на перше місце виступає стародавня охоронно-заступницька природа цієї істоти. А. Л. Якобсон, ґрунтуючись на іншій категорії пам'яток візантійського прикладного мистецтва — херсонеській білоглиняній кераміці з рельєфами, — вважає також, що грифон символізував охоронця і заступника²².

Привертають увагу зображені на пряжках крилаті коні — образ, менш відомий в середньовічному прикладному мистецтві, ніж лев або грифон. Проте цей сюжет зустрічається у мистецтві Візантії і особливо Ірану. Великої ваги набув він за часів Сасанідів. Так, трон Хосрова I Анушірвана, зображеного на срібному блюдці, тримають на собі крилаті коні²³ (рис. 5, 4). В сасанідській колекції Ермітажу відомі срібні пластини у вигляді крилатих коней²⁴ (рис. 5, 3). І пізніше це один з

²⁰ С. А. Плетнева. Керамика Саркела—Белой Вежи.—МИА, № 75. М.—Л., 1959, рис. 37, стор. 253.

²¹ Н. П. Кондаков. Очерки и заметки по истории средневекового искусства. Прага, 1929, стор. 106, 347—360.

²² А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес.—МИА, № 63. М.—Л., 1959, стор. 345—357.

²³ Я. И. Смирнов. Восточное серебро. СПб., 1909, табл. XXIV, рис. 51.

²⁴ Там же, табл. XXVII, рис. 9, 10; И. А. Орбели и К. В. Тревер. Вказ. праця, рис. 59.

поширених сюжетів орнаменталізації іранських шовкових тканин того самого часу, що й пряжки з ДІМу²⁵. Як запозичення він є у візерунках на сугдійському шовку²⁶. Давню, мабуть, ще античну традицію можна вбачати в зображенні вершника на крилатому коні («середньовічного Бельєрофонта») на рельєфі з території Дагестану²⁷.

Стиль, у якому передано тулуб, голову і сасанідський тип крил істоти на пряжці № 24652, близький до стилю зображення Сенмувря в іранському мистецтві²⁸. Але зміїне, а не пташине, як у Сенмувря, закінчення тулуба на пряжці зближує цей образ з образом дракона. Дуже подібним до цього зображення є дракон на равенській шкатулці XII ст.

Рис. 6. Зображення дракона в середньовічному мистецтві:
1 — на равенській шкатулці XII ст., 2 — на основі пряжки № 24652.

(рис. 6, 1)²⁹. Як на пряжці, так і на візантійській шкатулці зміїний хвіст дракона закручується в кільце і закінчується головою звіра. Поява цього образу на речах широкого вжитку вказує на те, що в християнському мистецтві X ст. одночасно з апокаліптичними та змієборчими уявленнями за ним залишались апотропеїчні функції.

Значний інтерес становить той факт, що зображення звірів такого типу, як на розглянутих пряжках у візантійському прикладному мистецтві, дуже рідкісні. Взагалі тварин часто можна бачити в рельєфах з цирковими сценами на кістяних шкатулках або в орнаменталізації візантійських тканин. Але вони, на відміну від описаних, виконані здебільшого в античній традиції³⁰. За походженням звірині образи на пряжках різні. Так, зображення орлиноголового грифона, безперечно, почерпнуте з візантійського мистецтва. Тут особливо характерні крила грифона, які за давньою візантійською традицією вузькі і мають видовжену форму. А непропорційально великі голови левів, сильна стилізація фігур лева, коня, дракона, їх скорочені пропорції вказують на близькість стилю цих зображень до мистецьких традицій Близького Сходу. Про те саме свідчить і трактовка крил коня та дракона, в якій відчувається вплив сасанідського мистецтва.

Така велика кількість східних елементів в згаданих пам'ятках прикладного мистецтва Візантії не випадкова. Адже звірині образи, досить

²⁵ A. U. Pore, A. Survey of Persian Art. London and New York, 1939, v. VI, рис. 983 А.

²⁶ А. А. Иерусалимская, О северокавказском «шелковом пути» в раннем средневековье.— СА, № 2. М., 1967, стор. 60.

²⁷ А. С. Башкиров, Искусство Дагестана. М., 1931, табл. 90.

²⁸ К. В. Тревер, Собака-птица; Сенмувр и Паскудж.— ИГАИМК, вып. 100, стор. 293—328.

²⁹ Г. К. Вагнер, Скульптура владими́ро-суздальской Руси..., рис. 44, 1—3; В. П. Даркевич, О некоторых византийских мотивах в древнерусской скульптуре.— Славяне и Русь. М., 1968, стор. 410—419, рис. 3, 10.

³⁰ А. В. Б а н к, Византийское искусство..., рис. 134—135.

наївні і стилізовані, були близькі ремісничим колам візантійських міст. менш пов'язаним з офіційною художньою ідеологією. На нашу думку, зображення звірів на пряжках належать до поки що недостатньо вивченого художнього напрямку, який розвивався на периферії Візантійської держави і тяжів до мистецтва Близького Сходу. Найбільш масовий матеріал, що, безперечно, вказує на існування цього напрямку,— херсонеська полив'яна кераміка з рельєфами³¹. До нього А. В. Банк відносить також кістяний гребінь з Білої Вежі та групу срібного посуду з вигравіруваними зображеннями фантастичних птахів і звірів, яка зберігається в колекції Ермітажу³².

Р. С. ОРЛОВ

Изображение зверей на византийских пряжках X ст.

(из коллекции Государственного исторического музея УССР в Киеве)

Резюме

В статье рассматривается группа памятников византийского металлообрабатывающего искусства, состоящая из шести бронзовых пряжек с трапециевидным основанием, хранящихся в фондах Государственного исторического музея УССР в Киеве. На основании каждой пряжки имеется изображение реального или фантастического зверя, выполненного в невысоком плоском рельефе: льва, грифона, крылатого коня и дракона. Автор выделяет как общие черты в иконографии этих звериных образов, характерные для искусства различных стран Европы и Ближнего Востока, так и специфические, присущие византийскому искусству. По мнению автора, исследованные памятники относятся к пока еще недостаточно изученному направлению византийского искусства, на которое особенно оказало влияние искусство Ближнего Востока и в частности Ирана.

³¹ А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес..., стор. 350—357, табл. I—XVII.

³² А. В. Банк. Византийское искусство..., стор. 20